

ગુજરાતી લોકગીતોમાં પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિનું નિરૂપણ

બથવાર અશોક અરજણ

ABSTRACT:

લોકગીત એ પ્રકૃતિના ખોળે જન્મેલી કળા છે. ગ્રામીણ સમાજમાં જ્યારે મનુષ્ય કુદરતની એકદમ નજીક હતો, ત્યારે તેની આસપાસના પર્યાવરણ—જેમ કે નદી, પર્વત, વૃક્ષો અને પશુ-પક્ષીઓ—સાથેનો તેનો નાતો લોકગીતોમાં વણાયો છે.

Key-words : લોકગીત, પર્યાવરણ, પશુ-પક્ષીઓ, વનસ્પતિ

પ્રસ્તાવના

લોકસાહિત્ય એ લોકહૃદયની અસ્મિતા છે. ગુજરાતી લોકગીતોમાં પ્રકૃતિ માત્ર એક નિર્જીવ પૃષ્ઠભૂમિ નથી, પરંતુ તે માનવીય સંવેદનાઓ સાથે ઓતપ્રોત થયેલું એક જીવંત તત્ત્વ છે. આદિકાળથી માનવી પ્રકૃતિના ખોળે ઉછર્યો છે, અને તેની આ આત્મીયતા આપણા લોકગીતોમાં વનસ્પતિ, પશુ-પક્ષી, નદીઓ અને ઋતુઓના વર્ણન દ્વારા કલાત્મક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. ^[૧]

૧. લોકગીતોમાં વનસ્પતિ અને વૃક્ષપ્રીતિ

ગુજરાતી લોકજીવનમાં વૃક્ષોને માત્ર લાકડું આપનાર સાધન નહીં, પણ પરિવારના સભ્ય કે દેવ સ્વરૂપ ગણવામાં આવ્યા છે.

• આંગણાનું પર્યાવરણ - તુલસી:

લોકગીતમાં ગવાય છે: "તુલસી ક્યારો રે મારો આંગણે, ને પારેવાં કરે કલોલ..." અહીં તુલસી માત્ર ધાર્મિક પ્રતીક નથી, પણ તે ઘરના શુદ્ધ પર્યાવરણ અને પક્ષીઓના આશ્રયસ્થાનનું કેન્દ્ર છે. ^[૨]

• દીકરી અને આંબાનો સંબંધ:

લોકગીતોમાં દીકરીની સરખામણી આંબા સાથે કરવામાં આવી છે. દીકરી વિદાય થાય ત્યારે ગવાય છે: "આંબલો ધ્રુજે ને ઓતરાદી વાય ચડી, દીકરી વિહોણો બાપડો મારો આંબાનો છોડવો..." અહીં વનસ્પતિ સાથે માનવીય સંબંધોનું અતૂટ જોડાણ દેખાય છે. ^[૩]

• વૃક્ષારોપણનો સંસ્કાર:

અનેક લોકગીતોમાં 'વડલો', 'પીપળો' અને 'લીમડા'ને ઉછેરવાની અને તેને કાપવાથી બચવાની ભાવના જોવા મળે છે, જે પર્યાવરણ સંરક્ષણનો આડકતરો સંદેશ છે.

૨. પશુ-પક્ષીઓ અને જીવસૃષ્ટિ

લોકગીતોમાં પક્ષીઓ મનુષ્યના દુઃખ-સુખના સાથી અને સંદેશવાહક તરીકે નિરૂપાયા છે.

• મેઘના દૂત - મોર:

વર્ષાઋતુના આગમન સાથે જ લોકગીતોમાં મોરનો ટહુકો સંભળાય છે: "સીમમાં બોલ્યો મોરલો ને માથે ગાજ્યા મેઘ..." અહીં મોર એ પર્યાવરણમાં આવતા બદલાવનું સૂચક છે. ^[૧]

• પારેવા અને ચકલી:

"ચકલી બોલે ચીં ચીં, ને સસલો ફાળ ભરે..." જેવા ગીતોમાં વન્યજીવન અને પક્ષીઓની ગતિવિધિઓનું ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ જોવા મળે છે.

• ગાય અને પશુધન:

લોકગીતોમાં ગાયને 'ગૌમાતા' કહીને સંબોધાય છે, જે ગ્રામીણ અર્થતંત્ર અને પર્યાવરણ વચ્ચેના સંતુલનને દર્શાવે છે.

૩. ઋતુચક્ર અને પર્યાવરણીય સૌંદર્ય

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઋતુઓ પર્યાવરણના ઉત્સવો છે. લોકગીતોમાં આ ઋતુઓનું વર્ણન વિશિષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

• વર્ષાઋતુ:

"અચાઢી સાંજના અંબર ગાજે, ને મેઘાડંબર ઘોર..." ગીતમાં વાદળોની ગર્જના, વીજળીના ચમકારા અને ધરતીની સુગંધનું વર્ણન છે, જે પર્યાવરણના પુનર્જીવનની પ્રક્રિયા દર્શાવે છે. [૪]

• વસંતઋતુ:

વસંતમાં ખીલતી પ્રકૃતિ અને કેસૂડાના રંગો લોકગીતોમાં ઉત્સાહ ભરે છે. વનરાઈનું ખીલવું એ પર્યાવરણની સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે.

૪. જળ સંરક્ષણ અને નદીઓનું મહત્વ

લોકગીતોમાં પાણીને અમૃત સમાન ગણાયું છે. કૂવા, વાવ, તળાવ અને નદીઓ લોકજીવનના કેન્દ્રમાં છે.

• નદીઓ (લોકમાતા): નદીને કિનારે પાણી ભરવા જતી પનિયારીઓના ગીતોમાં જળના પવિત્ર સ્ત્રોતો પ્રત્યેનો આદર વ્યક્ત થાય છે.

"નદીને કાંઠે નાવડી રે, ને જળમાં ખેલે માછલી..." અહીં જળચર સૃષ્ટિની રક્ષાની ભાવના પણ છુપાયેલી છે. [૫]

• જળનું મૂલ્ય: દુષ્કાળના લોકગીતોમાં પાણીની અછતની જે વેદના વ્યક્ત થાય છે, તે આડકતરી રીતે જળ સંરક્ષણ અને જંગલોના મહત્વ તરફ આંગળી ચીંધે છે.

૫. સાંસ્કૃતિક વિરાસત અને પરિસ્થિતિકીય સંતુલન

લોકગીતો દ્વારા અજાણતા જ 'ઇકોસેન્ટ્રિક' (Ecocentric) એટલે કે પર્યાવરણકેન્દ્રી જીવનશૈલીનો સંદેશ મળે છે. પ્રકૃતિનો નાશ એ માનવીનો નાશ છે, એ સત્ય લોકગીતોમાં વણાયેલું છે. [૫]

નિષ્કર્ષ

ગુજરાતી લોકગીતો એ માત્ર ગાન નથી, પણ તે પર્યાવરણ અને માનવજાત વચ્ચેના પ્રાકૃતિક અનુસંધાનનો દસ્તાવેજ છે. આ ગીતો આપણને પર્યાવરણની જાળવણી, વૃક્ષારોપણ અને વન્યજીવો પ્રત્યે દયા રાખવાના સંસ્કારો વારસામાં આપે છે. આજના ગ્લોબલ વોર્મિંગના સમયમાં આ લોકગીતોની સંવેદનાઓ વધુ પ્રસ્તુત બની છે.

References :

૧. ઝવેરચંદ મેઘાણી,, રઢીયાળી રાત, ભાગ ૧ થી ૪, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૨. પુષ્પા પરીખ,, ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.
૩. નરોત્તમ શાહ,, લોકસાહિત્યના સીમાડા, પાઠક પબ્લિકેશન.
૪. નૂતન જાની,, પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૨.
૫. વિક્રમ જોષી,, ગુજરાતી લોકગીતો અને પર્યાવરણીય સભાનતા (લેખ)
૬. લોકસાહિત્ય પરિષદ, લોકસાહિત્ય અને પર્યાવરણ (સંપાદિત અંક)